

ŻYCIE NAUKOWE

W CZTERDZIESTOLECIE WYBUCHU II WOJNY ŚWIATOWEJ

Agresja hitlerowska na Polskę zakończyła etap „pokojowych podbojów” Trzeciej Rzeszy, rozpoczynając jednocześnie sześćioletni okres krwawych zmagania narodów świata. Od tamtych chwil minęło niedawno 40 lat. Rocznica ta, obchodzona w całym kraju, była też okazją do zorganizowania przez Instytut Zachodni w Poznaniu dwudniowej (27—28 września 1979 r.) konferencji, będącej naukową refleksją nad wieloma złożonymi problemami faszyzmu, przyczyn wybuchu wojny, jej przebiegu i szeroko rozumianej tzw. „sprawy polskiej” podczas jej trwania.

Podstawą obrad konferencji, którym przewodniczyli kolejno profesorowie Antoni Czubiński, Czesław Łuczak, Czesław Pilichowski, Jerzy Topolski i Karol Fiedor, były następujące referaty: w pierwszy dzień — Jerzego Krasuskiego „Rozkład systemu wersalskiego”, Henryka Olszewskiego „Istota faszyzmu”, Jerzego Marczewskiego „Polska w hitlerowskich koncepcjach ekspansji”, Jerzego Kozeńskiego „Europa południowo-wschodnia w hitlerowskich koncepcjach ekspansji” i Janusza Sobczaka „Sprawy polskie w polityce zagranicznej Niemiec hitlerowskich w okresie II wojny światowej”.

W drugim dniu obrad, „Hitlerowską politykę eksterminacji inteligencji polskiej” omówił Marian Olszewski, a Czesław Madajczyk przedstawił „Analizę porównawczą systemów okupacji hitlerowskiej”.

W swoim referacie Jerzy Krasuski dokonał oceny traktatu wersalskiego oraz traktatów towarzyszących, eksponując liczne mankamenty stworzonego w wyniku tych traktatów tzw.

„systemu wersalskiego”. One to w dużym stopniu wpłynęły na jego nie trwałość, w efekcie, w chwili objęcia władzy w Niemczech przez Hitlera, system wersalski leżał już w gruzach. Stanowił on próbę rozwiązania problemu niemieckiego bez udziału Związku Radzieckiego i Stanów Zjednoczonych Ameryki, co na dłuższy czas okazało się niemożliwe.

Interesującą próbą zgłębienia istoty faszyzmu był referat Henryka Olszewskiego. Autor, zwracając uwagę na złożoność problematyki i trudności w określeniu istoty faszyzmu, zaprezentował przegląd interpretacji tego zjawiska. Podsumowaniem rozważań jest stwierdzenie, że: a) faszyzm związany jest z kryzysem kapitalizmu, b) jego podłożem są tendencje rozwoju narodowego, c) jest to różnorodny zespół zjawisk i może być traktowany tylko jako suma tych zjawisk, d) jest to ideologia, w której szczególne miejsce zajmuje charyzmatyczny wódz, e) faszyzm i jego zbrodnie są zrozumiałe wtedy, kiedy rozumie się istotę tego zjawiska i mechanizm jego działania.

Referat Jerzego Marczewskiego omawiał ekspansjonistyczne koncepcje hitlerowskie wobec Polski. Referat przedstawił kierunki ekspansji niemieckiej w ujęciu historycznym, zwłaszcza zaś w okresie wilhelmińskim, kiedy to ukształtowały się one wyraźnie. Nazizm w zasadzie kontynuował je — także wobec Polski. Wykładnią rozwoju ekspansjonistycznych koncepcji w doktrynie hitlerowskiej do roku 1939 mogą być prace Hitlera *Mein Kampf* i wydana już po wojnie książka nt. polityki zagranicznej, tzw. *Zweite Buch*. Wiele uwagi poświęcił autor

planom hitlerowskim dotyczącym Polski po wybuchu II wojny światowej. Wśród nich czołowe miejsce odgrywał „General Plan Ost”. Innym kierunkiem ekspansji hitlerowskiej zajął się Jerzy Kozeński. Trzecia Rzesza przyznawała znaczące miejsce w swoich ekspansjonistycznych koncepcjach Europie południowo-wschodniej. Koncepcje te zakładały, że znaczna dezintegracja społeczno-polityczna i narodowościowa tej części Europy ułatwi hitlerowską infiltrację, że brak będzie sił, które zmobilizują narody przeciw Niemcom. Niemcy hitlerowskie uzyskały szersze pole działania także dzięki biernej postawie mocarstw zachodnich. W Europie południowo-wschodniej nastąpiło też starcie interesów Niemiec i Włoch.

Prezentacji miejsca i roli spraw polskich w polityce zagranicznej III Rzeszy podczas II wojny światowej dokonał Janusz Sobczak. Ujmując omawianą problematykę w sposób chronologiczny, tj. w miarę rozwoju działań wojennych, dokonał on charakterystyki poszczególnych faz działalności dyplomacji hitlerowskiej. W początkowym okresie wojny (w pierwszych dniach września) zmierzała ona do izolacji Polski na arenie międzynarodowej. Po klęsce wrześniowej działalność ta, wymierzona przeciwko rządowi polskiemu na emigracji, nabrała nowych wymiarów. Wreszcie wydarzeniom w znacznym stopniu przewartościowującym „sprawę polską” w polityce hitlerowskiej był wybuch wojny niemiecko-radzieckiej.

Referat Mariana Olszewskiego traktował o hitlerowskiej polityce eksterminacji inteligencji polskiej w kontekście ogólnej niemieckiej polityki narodowościowej wobec Polski. Przedstawione zostały etapy eksterminacji, najważniejsze akcje nazistów przeciwko inteligencji oraz w podsumowaniu, bilans strat, ciągle jeszcze otwarty, gdyż nowe badania stale wprowadzają do niego korektury. Autor, dając przegląd literatury nt. ogólnie rozumia-

nych polskich strat wojennych, postawił także szereg postulatów badawczych, do najważniejszych zaliczając dalsze badania nad stratami inteligencji żydowskiej, duchowieństwa, inteligencji z przedwojennych regionów przygranicznych — Śląska, Pomorza, Warmii, a także postulował prowadzenie badań porównawczych i opracowanie imiennej listy strat inteligencji polskiej.

Charakter teoretycznych rozważań ma analiza porównawcza systemów okupacji hitlerowskiej dokonana przez Czesława Madajczyka. Prezentując rodzaje okupacji (według teoretyków faszystowskich kryterium była forma okupacji), dokonał on własnej ich typologii. Wyróżnionych zostało 6 następujących typów okupacji: a) w krajach zajętych bez wojny, b) w Polsce i na zajętych terenach ZSRR (pełna destrukcja, w Związku Radzieckim dodatkową rolę odgrywał czynnik klasowy), c) w krajach uznanych za germańskie (z wykorzystaniem lokalnych ruchów faszystowskich), d) we Francji, najdłużej traktowanej według „Klasycznych” wyznaczników okupacji (z wyjątkiem terenów spornych), e) w Jugosławii i Grecji (charakter kondominialny), f) na obszarach byłych lub chwilowych sojuszników (rodzaj tymczasowego zarządu kraju). W dalszej części referatu dokonano porównania kapitulacji poszczególnych krajów przed III Rzeszą oraz na zakończenie, wyróżniono trzy rodzaje reżimów okupacyjnych: a) niemiecki (faszystowski), b) włoski (faszystowski w treści, tradycyjny w metodach — poza Abisynią), c) japoński (pokolonialny — z wyjątkiem Korei i części Chin).

W dyskusji podniesiono wiele interesujących problemów, polemizując z autorami referatów bądą uzupełniając i poszerzając ich wypowiedzi. Szereg uwag dotyczyło traktatu wersalskiego, który został uznany za przejaw słabości Europy (J. Holzer), tzw. zaś „system wersalski” za improwizację (M. Pułaski). Można doszukać się pa-

raleli między traktatem wersalskim, który dla Niemiec był dyktatem (A. Czubiński, L. Janicki), a układem poczdamskim (L. Janicki).

Na słabość „systemu wersalskiego” znaczny wpływ miała polityka Stanów Zjednoczonych, których senat nie ratyfikował traktatu. Sprawa przyczyn nieratyfikowania wywołała kontrowersje, wskazywano na ich drugorzędny charakter (J. Krasuski) bądź, przeciwnie, na ich złożoność i wagę (A. Czubiński, K. Jankowiak).

Zwrócono także uwagę na motywy polityki izolacjonizmu USA (K. Jankowiak, J. Krasuski), które, rezygnując z uniwersalizmu światowego (J. Holzer), pozostawały nadal aktywne ekonomicznie, odbudowując gospodarkę niemiecką (A. Czubiński).

Nawiązując do różnorodnych interpretacji faszyzmu (J. Topolski) podkreślono, że będąc przejawem kryzysu kapitalizmu, był on także przejawem kryzysu Europy, na który usiłował dać narodowe odpowiedzi (J. Holzer). Był to kryzys Europy w dziedzinie ideologii i państwa, u którego podstaw leżała ekonomika (H. Olszewski).

Ekspansywna polityka faszyzmu niemieckiego wobec Polski weszła w okres przelomowy w latach 1938/1939, kiedy zawiodły próby podporządkowania Polski Niemcom na drodze pokojowej. Polska bowiem miała być pomostem dla agresji na Wschód, a nie celem samym w sobie (A. Czubiński). Niemniej był to tradycyjny kierunek ekspansji niemieckiej, której koncepcje kolonizacyjno-wysiedleńcze łączyły erę

hitlerowską z wilhelmińską (J. Marczewski).

Także polityka okupacyjna III Rzeszy tkwi mocno w okresie wcześniejszym i jest w zasadzie kontynuacją — przeniesieniem stosunku Niemiec do poszczególnych państw na warunki wojenne (S. Sierpowski). Przykładem mogą tu być państwa skandynawskie, których specyfika spowodowała inny, odrębny rodzaj okupacji (B. Piotrowski). W Polsce natomiast po 1 września 1939 r. ekspansja niemiecka realizowana była poprzez eksterminację (J. Marczewski), co w pierwszym rządzie dotknęło Żydów, których eksterminacja rozpoczęła się niemal równocześnie z wybuchem wojny (Cz. Łuczak). Podobnie rzecz się miała z niektórymi warstwami społeczeństwa polskiego, szczególnie zaś z inteligencją, jako tzw. „warstwą przywódczą” (J. Marczewski, T. Schram).

Na tym dyskusję zamknięto, udzielając głosu autorom referatów, którzy ustosunkowali się do kwestii poruszonych w dyskusji.

Podsumowania obrad konferencji dokonał dyrektor Instytutu Zachodniego prof. Antoni Czubiński. Dziękując referentom, dyskutantom i wszystkim obecnym za uczestnictwo w obradach i podkreślając ich wagę, mówca zapowiedział udostępnienie materiałów z sesji w formie publikacji.

Przebieg konferencji w pełni potwierdził naukową potrzebę organizowania tego typu spotkań.

WOJCIECH KRZYZANIAK

BADANIA DZIEJÓW AZJI I AFRYKI W INSTYTUCIE HISTORII PAN

Badania historii innych kontynentów zostały zapoczątkowane w IH PAN w 1965 r. utworzeniem Komisji Afrykańskiej. Była to niewielka, trzyosobowa grupa. W 1968 r. Komisję rozwiązano, powołując na jej miejsce od 1969 r. Pracownię Dziejów Dekolonizacji, niezadługo przemianowaną na Pracownię Dziejów Ameryki Łacińskiej, Afry-

ki i Azji XIX i XX w. Kierował nią od początku Tadeusz Łepkowski, który, sam zajmując się Ameryką Łacińską, był inicjatorem rozwoju badań historycznych także innych kontynentów. M.in. odbył on podróż do Wietnamu, zapoczątkowując w ten sposób związki Pracowni z tym krajem. Na skutek w części świadomych decyzji a w czę-

ści wypadków losowych: odejścia z Instytutu niektórych osób, przedwczesnej śmierci Krzysztofa Jaworskiego, prowadzącego interesujące badania Afryki Południowej, zespołowe studia kontynentu afrykańskiego zostały zahamowane, natomiast rozwinęły się badania dziejów Azji.

Z początkiem 1976 r. rozrosła się tymczasem Pracownię zreorganizowano. Utworzono Zakład, w jego skład weszły trzy pracownie: Dziejów Ameryki Łacińskiej, Dziejów USA i Kanady, Dziejów Azji i Afryki Północnej. W końcu 1979 r. ta ostatnia Pracownia miała sześciu pracowników.

W okresie istnienia Komisji Afrykańskiej wykonano m.in. badania przemian gospodarczych Nigerii na przełomie XIX i XX w., pewne studia dotyczące Bliskiego Wschodu i bibliografię polskich prac naukowych o Afryce.

Zgodnie z wieloletnimi zainteresowaniami z wolna formującego się zespołu, za podstawowy problem badawczy Pracowni Dziejów Azji i Afryki Północnej przyjęto procesy narodotwórcze, ideologie i ruchy narodowe, tradycje polityczne ujęte w szerokim kontekście przemian form integracji społecznej i kultury. Studia koncentrują się na okresie od ostatnich lat XIX w. do II wojny światowej, aczkolwiek niektóre wybiegają w przeszłość bardziej odległą, aż do starożytności, inne zaś w lata późniejsze. Są ponadto prowadzone inne badania, powiązane luźno z podstawowym tematem, bądź nawet wykraczające poza jego ramy. Główny nacisk został położony na rozwój badań Azji Południowo-Wschodniej (rejonu dotychczas pomijanego przez naukowców polskich) i Azji Wschodniej.

Prócz badań zadaniem Pracowni jest przygotowywanie syntetycznych opracowań dziejów poszczególnych krajów i regionów. Wspomnieć należy, że pewne badania związane z dziejami Azji i Afryki są prowadzone poza Pracownią w innych zakładach Instytutu. Do-

tyczy to np. wojen kolonialnych, ich reperkusji w krajach europejskich i związków Europy z innymi kontynentami w przeszłości.

Dotychczas w dziedzinie procesów narodotwórczych przeprowadzono w IH PAN badania w zakresie następujących dużych tematów:

1. Formowanie i rozwój ruchu narodowego w Indiach — ideologii Kongresu Narodowego¹.

2. Procesy formowania etnosu chińskiego, jego świadomości narodowej².

3. Teoretyczna analiza procesów narodotwórczych³.

4. Badania różnych aspektów przemian społeczności wiejskich w Azji⁴.

W różnym stopniu zaawansowane są prace następujące:

5. Procesy formowania świadomości narodowej w Wietnamie i rozwój ruchu wyzwolenieckiego do 1945 r.

6. Rozwój ruchu narodowyzwolenieckiego w Birmie.

7. Formowanie ideologii państwa islamskiego i politycznego ruchu muzułmanów w kolonialnych Indiach.

Ponadto opracowywano następujące tematy:

— Dzieje polityczne Maroka przed utratą niepodległości, przemiany społeczne, gospodarcze, stosunki jego z Europą⁵.

¹ E. Toczek, *Władza i społeczeństwo w kolonialnych Indiach, Indyjski Kongres Ogólnokrajowy 1885—1920*. Wrocław 1977.

² Kilka samodzielnych studiów K. Gawlikowskiego i maszynopis książki czekającej na druk: *Formowanie Państwa Środka w kręgu mitów i legend*.

³ K. Gawlikowski red., *Anatomia narodu*, Warszawa 1981 — zbiór studiów opracowanych przy udziale specjalistów z innych placówek.

⁴ Zbiór studiów *Życie wiejskie* przedstawiający je, a także wyniki badań prowadzonych przez innych specjalistów ukaże się jako pierwszy numer rocznika „Azja i Oceania” wydawanego przez Muzeum Azji i Pacyfiku w Warszawie.

⁵ A. Dziubiński, *Maroko w XVI w.*,

— Francuski podbój Afryki Północnej⁶.

— Państwo Czamów a Wietnam⁷.

— Rola tradycji rodzimej i stosunek do niej w życiu politycznym Chin w XX w.⁸.

— Przemiany armii i państwa w Chinach w XIX i XX w., rozwój

1510—1578, Wrocław 1972; tenże, *Między mieczem, głodem i dżumą — Maroko w latach 1727—1830*, Wrocław 1977; a także wiele studiów publikowanych samodzielnie.

⁶ Książka A. Dziubińskiego pod tym tytułem ukaże się nakładem wydawnictwa Ossolineum w 1982 r.

⁷ Phan Lac Tuyen, rozprawa doktorska.

⁸ K. Gawlikowski, *Nowa batalia o Konfucjuszu*, Wrocław 1976, a także kilka studiów publikowanych samodzielnie tego autora i J. Abkowicza, temat kontynuowany.

teoretycznych koncepcji wojskowo-politycznych⁹.

Ponadto prowadzi się badania historii KPCh i dziejów ChRL, buddyzmu w Birmie i architektury sakralnej w tym kraju, wierzeń religijnych w Wietnamie i w Chinach, początków państwowości w Wietnamie.

Z opracowań syntetycznych napisało: *Dzieje Maroka* (A. Dziubiński). Rozpoczęto prace nad chronologią dziejów Azji od 1700 r. do 1980 r. Przygotowuje się również bibliografię polskich prac o Azji z lat 1945—1980.

KRZYSZTOF GAWLIKOWSKI

⁹ K. Gawlikowski, *Chiny wobec Europy, reformy wojskowe XIX w.*, Wrocław 1979; kilka studiów opublikowanych samodzielnie, temat kontynuowany.